

ni zgodovinski zlom. Če bi se uklonili takšnim zahtevam po retrogradnem uveljavljanju stališč zgodovinskega zloma boljševiškega sistema za presojo življenja v 30-ih letih našega stoletja, bi seveda zagrešili preprost falzifikat našega tedanjega življenja». Osebo sem za načelo historicizma, torej za presojo času po takratnih in ne današnjih merilih. Avtorji zbornika tega načela niso kršili.

Jasna Fischer

Mihajlo Ogrizović, *Marksističko obrazovanje partijskih kadrova u NOB*, Biblioteka monografije, NIRO »Radničke novine« Zagreb 1988, 492 str.

Idejno-politično izobraževanje, v našem primeru marksistično-leninistično, sodi med t.i. notranje-partijske naloge, katerim so vse komunistične partije namenjale v skladu z objektivnimi možnostnimi razmeroma visoko stopnjo pozornosti in sledile znani Stalinovi maksimi – »kadri rešujejo vse«.

Vprašanja tovrstnega izobraževanja v okviru KPJ za čas med obema svetovnima vojnama ter okupacije 1941–1945 so v historiografiji zelo skopo in parcialno proučena (z delno izjemo Krste Popivode: Marksističko obrazovanje partijskih kadrova), zato pričujoča monografija dr. Ogrizovića dobrodošlo zapolnjuje omenjeno vrzel.

Težišče monografije predstavlja rekonstrukcija organiziranja in razvoja partijskega izobraževanja na Hrvaškem v času NOB, torej v KPH, vendar avtor podaja v uvodnem delu obširnejši pregled marksističnega izobraževanja v jugoslovanskem prostoru – od prvih začetkov v okviru delavskega gibanja v prejšnjem stoletju, preko obdobja legalnega delovanja KPJ, do partijske ilegale. Pri slednji izpostavi predvsem fenomen t.i. »rdečih univerz«, šolanje partijskih kadrov v Sovjetski zvezi in prizadevanja vodstva KPJ v smeri intenzivnejšega izobraževanja nekako od leta 1937 dalje, še posebej pa od 1940, ko prične z delom partijska šola pri CK KPJ. Dalje predstavi v letu 1942 obnovljene partijske tečaje pri CK KPJ, v nekaterih enotah NOV in POJ ter zelo nepopolno in skopo stanje na tem področju v Bosni in Hercegovini, Sloveniji, Makedoniji, Črni gori, Srbiji in Vojvodini v vojnem obdobju.

Nato avtor izredno minuciozno pristopa k predstavitvi problematike partijskega izobraževanja na Hrvaškem, pri čemer se omejuje na organizirane oblike izobraževanja, katerega so izvajali v okviru partijskih tečajev, organiziranih od strani partijskih forumov (oziroma njihovih agitpropov) različnih instanc – od CK KPH, pokrajinskih oziroma oblastnih, okrožnih, mestnih do kotarskih komitejev. Nemogoče pa je bilo seveda ovrednotiti prizadevanja, ki so izvirala iz iniciative posameznikov ali iz načrtnega študija v osnovnih partijskih organizacijah, ki je postajal s procesom hitre številčne krepitve KPH zlasti od leta 1944 dalje tudi vse bolj razširjen in hkrati obvezen. Enako je avtor zaradi obsežnosti tvarine zavestno eliminiral problematiko tečajev v hrvaških partizanskih enotah, katero na kraju študije predstavi samo vzorčno-illustrativno, ko istočasno opozori tudi na izobraževalno delo komunistov v kaznilnici in taborišču v Lepoglavi ter Kerestincu in na ustanovitev šole CK KPJ »Đuro Đaković« v Beogradu konec leta 1944.

Prvi, vendar redki primeri organiziranih tečajev, segajo že v leto 1941, tako da lahko govorimo o delni kontinuiteti s predvojnim obdobjem (npr. v Zagrebu), vendar le-ti doživljajo širši razmah šele tekom leta 1942 in 1943. Avtor jih sistematizira po že takrat splošno uveljavljenem principu glede na ustanovitelja oziroma organizatorja (t.i. CK-jevski, pokrajinski, okrožni ...) in jih znotraj teh nivojev po možnosti še rangira na višje, srednje in nižje, kar je opredeljevala v prvi vrsti obširnost in zahtevnost učne snovi ter s tem posredno tudi dolžina trajanja tečaja.

Avtor si prizadeva sleherni tečaj opredeliti časovno, krajevno, ugotoviti številčno stanje tečajnikov (v mnogih primerih jih navaja poimensko), njihovo socialno, poklicno, nacionalno in spolno strukturo, funkcije, katere so opravljali, predavateljski aktiv, način dela, splošne razmere, v katerih so tečaji potekali ter spremlja učne programe s predpisano najosnovnejšo literaturo.

Po vztrajnem zbiranju podatkov, predvsem v arhivskem gradivu, pride do dokumentirane ugotovitve, da je v času NOB na območju Hrvatske potekalo kar 390 tečajev, ki so vključevali 7551 tečajnikov, dejansko število pa je moralo biti še nekoliko višje. Druge postavke niso v tolikšni meri dokumentirane, vendar je gostota podatkov tolikšna, da jih je mogoče precej zanesljivo generalizirati. Glede zastopanosti tečajnikov po socialni pripadnosti je pričakovano opazna absolutna prevladujoča in dokajšnja številčna uravnoteženost kmetov in delavcev (kar pravzaprav ni adekvaten izraz socialne sestave KPH, ki je s procesom izrazite številčne rasti postajala vse bolj kmečka), dolgo izstopa minimalna zastopanost ženske populacije, izpričana množična zastopanost predvsem Srbov (še posebej na srednjih in nižjih tečajih, ki so vključevali tečajnike iz manjših območjih), pa je izraz mešane nacionalne strukture posameznih območij in hkrati množičnega vključevanja nehrvatskega prebivalstva v narodnoosvobodilno gibanje (Lika, Kordun, Banija, Slavonija). Posebno pozornost namenja avtor analizi učnih programov (žal samo na stopnji naslovov tem), različnih za različne stopnje tečajev, njihovim posebnostim v začetnem obdobju ter procesu unificiranja pod vplivom direktiv CK KPH in CK KPJ. Kljub izostanku temeljitejši analize programov pa je nizanje množice programov ter njim pripadajoče literature že samo po sebi dovolj povedno.

Tečaji so bili praviloma namenjeni vodstvenim partijskim kadrom (od članov najvišjih partijskih forumov in drugih organov, funkcionarjev vojaških enot, do sekretarjev celic), katerim naj bi pridobljeno znanje olajšalo in izboljšalo organizacijsko-politično delovanje, jih usposobilo za prevzem novih funkcij, iz dela slušateljev pa se je rekrutiral predavateljski aktiv, s čimer je bilo omogočeno permanentno širjenje mreže partijskih tečajev.

Programi partijskih tečajev so bili strukturirani tako, da so neglede na stopnjo zahtevnosti posredovali splošna znanja iz marksizma-leninizma, ter specialna, vezana na karakter in cilje NOB jugoslovanskih narodov. Običajne teme so bile: pregled razvoja družbe, zgodovina delavskega gibanja, prva in druga imperialistična vojna in njena preobrazba v osvobodilno, februarska in oktobrška revolucija, ustroj sovjetske države, nacionalno in kmečko vprašanje, diktatura proletariata, strategija in taktika partije, organizacijsko vprašanje partije, linija KPJ v NOB, organi ljudske oblasti, pro-

tifašistične organizacije, NOV. Tako komponirane teme naj bi omogočale aplikacijo marksistično-leninističnih postavk na naše »specifične razmere«, razmere narodnoosvobodilnega boja, na kar apelirajo številna navodila najvišjih partijskih forumov. Žal avtor ne pride dlje od te načelne ugotovitve, čeprav je problem zelo izzivalen in vreden konkretizacije. Vtis je, da se zadovoljuje z ugotovitvijo, da so se kurzistom (pa verjetno tudi nekaterim predavateljem) sicer zastavlja določena vprašanja, ki pa so jih v diskusijah razrešili. Vendar že posamezni primeri dilem in vprašanj, katere avtor navaja, kažejo na pomen in globino problematike, ki bi dobila širšo dimenzijo šele takrat, če bi avtor razširil predmet raziskave še vsaj na nekatera področja: na vsebinsko analizo učne snovi, čim širše ugotavljanje konkretnih problematiziranih vprašanj in na iskanje referenc o delu partijcev po opravljenih tečajih. Znano je, da posameznikom ni bilo povsem jasno, kako se bodo npr. v vsakdanjem praktičnem delu izogibali čerem »levega« in »desnega« odklona, da so želeli vedeti, ali mora njihovo delovanje ustrezati načelom, kakršna zahteva stopnja buržoazne-demokratske revolucije ali pa že proletarske itd. Takšna diskrepantna situacija se je potem gotovo odražala tudi v konkretnem delu – vsaj za Slovenijo imamo za to na voljo kar nekaj podatkov – na kar so pristojni partijski forumi običajno hitro reagirali. Skratka, funkcija tečajev ni bila nekakšna proizvodnja v teoriji, zgodovini, trenutnih svetovnih in domačih razmerah bolj ali manj izobraženih partijskih kadrov, ampak predvsem vzgoja večjih političnih delavcev. Tečaji so bili integralni del partijske politike v konkretnih razmerah in so posredno pomembno doprinali k vsestranski krepitvi partije same kot narodnoosvobodilnega gibanja nasploh, zato so partijska vodstva vanje investirala mnogo političnih in organizacijskih naporov ter materialnih sredstev. Odigrali so želeno vlogo revolucionarja partije same, kar je postajalo toliko bolj nujno, kolikor se je krepila za partijo neugodna socialna struktura z vse bolj prevladujočim članstvom iz vrst kmečkega stanu, po drugi strani pa regulatorja sproščanja tolikšne mere revolucionarnosti, kolikor so jo razmere narodnoosvobodilnega boja dopuščale.

Prav proučevanje marksističnega izobraževanja, postavljeno v širši kontekst partijskega delovanja, njene strategije in taktike, bi pomembno dodatno osvetlilo marsikatero vprašanje, kar pri tej monografiji pogrešamo oziroma moramo ugotoviti, da je bil pristop preozko zamejen. V tem smislu je že dovolj indikativno dejstvo, da avtor npr. sploh ne upošteva Jeličeve monografske obdelave zgodovine KPH – če bi jo, bi problematiko moral umestiti v širši okvir in izognil bi se nekaterim nepotrebnim faktoografskim napakam. Preozko upoštevanje literature je sploh šibka stran tega dela.

Kljub določenim pripombam in pomanjkljivostim pa ostaja velika vrednost obravnavanega dela v tem, da je avtor preko podrobne rekonstrukcije partijskih tečajev dokumentiral množičnost procesa marksističnega izobraževanja. Če izhajamo iz podatka, da je KPH v začetku leta 1945 štela okoli 28.000 članov, potem moramo zaključiti, da je bil v organizirano obliko izobraževanja vključen približno vsak četrti član, ne da bi pri tem upoštevali tečaje v narodnoosvobodilni vojski. Šlo je torej za množico članov partije, ki so vodstveno vlogo v delovanju partije prevzemali v vojnem času in seveda tudi po njem.

Vida Deželak-Barič

P a v l e Š o s b e r g e r, *Novosadski Jevreji*. Književna zajednica, Novi Sad, 1988. 201 stran. A v r a m P i n t o, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. 198 strani.

Židovska problematika je nedvomno historično zanimiva tako v slovenskem kot jugoslovanskem prostoru. Pred II. svetovno vojno je v Jugoslaviji živel ok. 75.000 Židov, leta 1945. pa samo še 15.500. V Izrael je odšlo 8.000 Židov; danes imamo v Beogradu, Zagrebu, Sarajevu in drugod če še ok. 6.000 ljudi, ki se prištevajo k Židom. Statistični letopis Republike Slovenije 1990 navaja, da je bilo ob štetju 1981. leta prijavljenih v Sloveniji samo 9 Židov. Današnji slovenski telefonski imenik nam kaže židovske sledi. Ostanke židovske arhitekture so v Mariboru, Ljubljani in Piranu. – Slovenci imamo le štiri pomembnejše naslove o tej problematiki: VIII. zbornik Slovenske matice 1906 (J.K. Podgorjanski), Jevrejski almanah 1957–1958 (Milica Detoni) ter rokopis v Židovskem muzeju v Beogradu (Milica Detoni); 1989 je TV Ljubljana posnela dokumentarec »Judje v Sloveniji« (scenarij in režija Maja Weiss). – Sodelovali smo na odmevni zagrebški razstavi »Židovi na tlu Jugoslavije« 1988.

V Jugoslaviji je ohranjenega kar precej židovskega kulturnozgodovinskega gradiva in arhitekture; izhajajo tudi periodične publikacije (Jevrejski almanah 1954–1970 je izdajal Savez jevrejskih opština Jugoslavije v Beogradu. Zbornike izdaja Jevrejski istorijski muzej Beograd 1971–1987 itd.). Bibliografija objavljenih del šteje 81 naslovov (gl. katalog zagrebške razstave 1988, str. 213–215). – Izmed teh predstavljam zgoraj omenjena dva naslova o židovstvu na ozemlju, ki je pripadalo nekdanji Avstro-Ogrski.

Novi Sad: Leta 1693 so prvi Židje prišli v malo naselbino Racko selo ob Donavi, ki se je že leta 1748 razvila v Neoplanto oz. Novi Sad. Židje so imeli svojo organizirano skupnost (1718), ki se je hitro razvijala. V revolucionarnem letu 1848 so novosadski Židje simpatizirali z madžarskimi uporniki in so zato plačali posebno globo. V naslednjih desetletjih (1867 in 1895) so Židje dobili dostop do vseh upravnih in vojaških služb v monarhiji in pravico do študija na univerzi ter visokih šolah; njihova vera je postala enakopravna z ostalimi religijami. Nekateri Židje so dobili častne plemiške naslove.

Najvišji vzpon je ta židovska občina brez dvoma dosegla med obema vojnama. Na čelo občine je 1925. leta prišel znani dr. Ferdinand Lustig in jo vodil skoraj 20 let. Imeli so privatne šole (kjer so poučevali glasbo, tuje jezike, stenografijo, strojepisje), svojo osnovno šolo, urejen kulturni dom, komorni orkester, znano zabavišče, dve pevski društvi, pa tudi zavetišče za sirote in športni klub (str. 77–91 in 118–123). Židje so imeli pomemben delež v mestnem zdravstvu (19. in 20. stol.). Živahna je bila publicistična dejavnost, občasno je izhajalo 13 časopisov (Jevrejski narodni list, Jevrejske novine, Jugoslovanski jevrejski pregled), izšlo je ok. 10 publikacij 1880–1941); židovskih je 28 naslovov periodike v Vojvodini (1892–1940). – Židje so se ukvarjali s trgovino, podjetništvom, obrtjo; delali so tudi v advokaturi, v bankah in zavarovalnicah, gradbeništvu, rečnem prometu itd.

Antisemitizem se je občasno kljub vsemu pojavljal v Novem Sadu: 1921. leta so bili v lokalnem časopisu objavljeni članki proti Židom; kasneje so jim očitali, da so

odobravali poskus atentata na regenta Aleksandra Karadjordjevića (str. 26). Večjih odmevov vendarle ni bilo, četudi je proti njim nastopil Dimitrije Ljotić s svojim »Zborom«. Situacija se je spremenila šele l. 1940 s t.i. Koroščevimi zakoni in uredbami, ki sta jih podpisala Cvetković in Maček: v trgovini in v šolstvu se je omejevala židovska prisotnost (str. 30–31).

Novi Sad je najprej doživel madžarsko okupacijo z vsemi atributi. General F. Bayer je izsiljeval Žide z visokim »prostovoljnim prispevkom« za Madžarsko. Srbi in Židje so morali dokazovati, da živijo v tem mestu že od 31. oktobra 1918, sicer so jih imeli za priseljence, kar ni bilo brez posledic. Moško židovsko prebivalstvo so mobilizirali v delovne enote za različna dela ne le v Vojvodini, ampak tudi v Romuniji, v Ukrajini, na Slovaškem, v rudniku Bor in celo v taborišču Theresienstadt (Terezín), od koder se jih je le malo vrnilo domov. Januarja 1942 je bila izvedena zloglasna racija v Novem Sadu, ki je zahtevala 828 židovskih žrtev. Aprila 1944 pa je nemški okupator izvedel veliko deportacijo Židov iz Bačke ter Novega Sada v razna taborišča, največ v Auschwitz. – Med II. svetovno vojno je 3.020 novosadskih Židov umrlo, bilo pobitih v taboriščih ali padlo v partizanih: statistika postane še bolj grozljiva, če vemo, da je skupnost štela ok. 4350 prebivalcev (str. 46).

Po osvoboditvi mesta, 23. oktobra 1944, so Židje osnovali svoj odbor, ki je skrbel za sprejem in prehrano povratnikov iz taborišč in za zaščito imovine deportiranih. Ni teklo vse gladko, vmes so bile običajne težave tistega časa, pa tudi določeno nerazumevanje vojaških oblasti jugoslovanske armade in narodnoosvobodilnih odborov glede zaščite židovske imovine. Sorazmerno hitro je bila obnovljena sinagoga (avgusta 1945) in uveden verski pouk v osnovnih in srednjih šolah (str. 49). Židovska občina je 1948. leta štela ok. 1.000 prebivalcev. Vendar se je v naslednjih letih izselilo v državo Izrael 654 Novosadčanov; s tem se je skupnost zmanjšala na približno 300 članov (str. 50). Preostali Židje so se vključili v politično in gospodarsko življenje Vojvodine; slavili so svoje tradicionalne praznike, mnoge dejavnosti pa so prenehale, razen ženske sekcije, ki obstaja še danes. Izpred vojne datira hranilnica in posojilnica (1933–1942), ki so jo sicer zdaj obnovili, a je delovala le krajši čas (str. 125). V skromnejših okvirih je bilo organizirano kulturno življenje z gledališkimi predstavami, gostovanji pevskih zborov (»Bratje Baruch« iz Beograda, »Moša Pijade« iz Zagreba) itd. 1972. leta so posebej slovesno proslavili žalostno obletnico janiarskih racij tudi v Izraelu skupaj s tamkaj naseljenimi Novosadčani. Lepo so obeležili 250-letnico obstoja židovske občine 1718–1968 (str. 53). Zanimivo, da noben novosadski muzej ni pripravil večje zgodovinske razstave ob jubileju židovske skupnosti! Zdaj se bliža 300-letnica naselitve Židov v Novem Sadu (1693–1993), pa smo žal sredi hude gospodarske in politične krize v Jugoslaviji.

Na straneh 59–76 je avtor na kratko opisal materialne pomnike židovstva: sinagoga (zgrajena 1909 in obnovljena 1945), mestna ulica (do l. 1980), židovska pokopališča (1717–1974), spominska obeležja padlim partizanom in žrtvam II. svetovne vojne.

Tretjino publikacije je avtor napolnil z razpredelnicami, gradivom, ter skupaj s fotografijami dopolnil tekst (str. 129–197). Žal manjka statistika židovskega prebivalstva za leta 1971 in 1981 (1969. leta so našteali v Novem Sadu 281 Židov). Iz gradiva

pa lahko sklepamo o blagostanju in delavnosti ter veliki ambicioznosti židovske skupnosti tik pred II. svetovno vojno, ko so bili njeni člani navzoči v mestni in banski upravi, armadi, v novosadski produktni borzi, ali pa so bili tudi lastniki večjih in manjših tovarn (Jugoalat, Albus) ter gostinskih obratov (hotel Park, restavracija Astorija) itd.

Ponekod je opazna nedorečenost v tekstu; nekateri problemi so le mimogrede omenjeni, ali pa sploh niso. Uporabljena literatura obsega verjetno vse dostopne naslove.

Sarajevo: V predgovoru je avtor Avram Pinto z nostalgijo zapisal: »S temi beležkami želimo oteti pred pozabo življenje nekega sveta, ki ga danes skoraj ni več – sefardsko židovstvo v Bosni«. – Židje, ki so živeli v Španiji (Sefardi), so se morali po letu 1492 umakniti: en preselitveni tok je šel preko Soluna, Bitole, Sofije, Carigrada na Balkan, v Bosno in v Sarajevo; druga smer pa je na Balkan vodila preko Padove, Benetk, Zadra, Splita in Dubrovnika. – Turška oblast je bila prišlekem dokaj naklonjena, do njih tolerantna: dala jim je državljske pravice in svobodo. Sefardi so na Balkanu delno asimilirali tiste Žide, ki so bili tukaj že v antični dobi; istočasno so se tudi sami prilagajali svoji novi domovini, Bosni. – Leta 1565 je bila v Sarajevu osnovana židovska občina.

Novo zgodovinsko poglavje se začne leta 1878, ko so se začeli priseljevali v Sarajevo Židje predvsem iz slovanskih dežel Avstro-Ogrske (Aškenazi) in tu osnovali svojo skupnost; kasneje nastanejo občine tudi v Tuzli in Banja Luki. Tik pred II. svetovno vojno naj bi bilo v Sarajevu 11.400 Židov, kar predstavlja 12,3% vsega mestnega prebivalstva. Avtor podrobno popiše življenjske pogoje (stanovanje, obleka, obutev, prehrana) in običaje (poroke, pogrebi) Sefardov v Bosni (str. 25–42); zanimivi so opisi židovskih praznikov (Hanuka, Purim, Šavuot, Sukot, Roš – Hašana – Novo leto, Jom – Kipur, Simhat – Tora, str. 43–53). Prva sinagoga je bila zgrajena v Sarajevu že 1581. leta; zadnjo sinagogo so si postavili Sefardi leta 1930, v zanimivem mavrskem slogu (stavba je bila poškodovana med II. svetovno vojno, potem obnovljena in spremenjena v muzej). Tudi Aškenazi so si zgradili svojo sinagogo v mestu (1902), ki še danes služi svojemu namenu. – Sefardi in Aškenazi so prvotno imeli ločena pokopališča; po letu 1945 je bilo urejeno skupno židovsko pokopališče, ki je bilo po l. 1966 opuščeno in spremenjeno v kulturni spomenik.

Gospodarska slika kaže dokaj ugoden položaj Židov (str. 65–78): obrt je bila dobro razvita. Avtor je poiskal imena najbolj znanih mojstrov v Sarajevu med obema vojnoma (str. 67–71). Leta 1934 so imeli Židje 19% vseh trgovin v mestu; v njihovih rokah sta bili dve hranilnici oz. posojilnici ter manjše banke. – Industrijski razvoj je bil v Bosni počasnejši; Židje so bili udeleženi v industriji gradbenega materiala, v lesni, kemični, tekstilni in prehrabeni industriji.

Ne le za obrt, ampak tudi za kulturo in prosveto, zdravstvo in znanost velja, da je na nek ironični način pomembna prav letnica 1878, ko je bila uvedena avstroogrška uprava. Domače verske šole so bile sprva edina priložnost za izobraževanje bosanske mladine, le manjši del se je šolal v Carigradu. S prihodom Avstrijcev se je stanje spremenilo: 1879. leta so bile ustanovljene osnovne šole in prva gimnazija, 1905 pa še

učiteljišče. (V šolskem letu 1904–1905 je bilo več kot 10% dijakov židovskega rodu.). Med obema vojnama se formira domači prosvetni kader, od vzgojiteljic do učiteljev in profesorjev. Osnovan je bil tudi židovski teološki seminar. – Jeseni 1940 so Židje v naglici ustanovili svojo gimnazijo, saj je bil z odlokom dr. Antona Korošca drastično zmanjšan vpis njihovih dijakov (str. 90). – Prve knjigarne so se pojavile v 80-letih 19. stol.; med knjigarnarji je bil zelo znan Leon Finci, ki je tudi vabil vidne jugoslovanske umetnike, da so prišli gostovat v Sarajevo (str. 80). – V literaturo srbohrvaškega okolja so se Židje vključili sorazmerno pozno, ob koncu 19. stol. Avtor je na str. 99–128 napisal kar kratko židovsko literarno zgodovino tega področja. Med pisci so omenjeni: dr. Isak Samokovlija, Miroslav Feldman, Eli Finci in drugi. – Židje so dobili svoj prvi časopis – tednik »La Alborada« (»Zora«) leta 1900. Najdlje je izhajal Jevrejski glas (1928–1941), med njegovimi sodelavci so bili Eli Finci, Avram Pinto, Tin Ujević in drugi. – Moderno zdravstvo se je začelo v Bosni šele s prihodom diplomiranih zdravnikov (po letu 1878), med njimi so sprva prevladovali Židje Aškenazi (str. 92–93). Židje so se uveljavljali ne le kot inženirji in pravniki, ampak tudi na znanstvenem področju. Med njimi je treba omeniti dr. Moritza Levija (razprava Sefardi v Bosni, 1911) in dr. Kalmija Barucha, ki je proučeval sefardski jezik »ladino« iz prvotne domovine Španije. – Od mnogih društev je treba omeniti »La Benevolencijo«, ki je štipendirala mnoge študente in dijake, podpirala izdajanje učbenikov ter osnovala židovski muzej in bogato knjižnico.

Na str. 162–185 je prikazan razvoj ostalih mestnih židovskih skupnosti do leta 1945: Mostar, Zenica, Sanski Most, Tuzla, Brčko, Zvornik, Višegrad, Bijeljina, Derventa, Visoko, Banja Luka, Prijedor, Bihać, Travnik, Bosanski Brod, Žepče itd.

Žal je povojni čas predstavljen le sumarno. Oktobra 1945 so našteali v vsej Bosni in Hercegovini le še 1292 Židov. Kasneje je prebivalstvo počasi naraščalo, a je zaradi selitev v Izrael število Židov znova padlo. Marca 1965 je bilo v Bosni samo še okoli 1300 Židov. II. svetovna vojna je terjala približno 12.000 žrtev med bosanskimi Židi (str. 18 in 186–193)! – Sinagogo v mavrskem slogu je židovska skupnost podarila Sarajevu, kjer so uredili židovski muzej in ob tem proslavili 400-letnico prihoda Sefardov v Bosno (1965).

Na koncu je dodan slovarček židovskih izrazov in seznam uporabljene literature.

V obeh publikacijah včasih prevlada stil pisanja, ki je značilen za kronike. Kljub temu so to dragoceni zapisi.

Marjeta Čampa